

Пастушенко А. А.

Церква та світська культура: погляд на проблему очима Петра Кудрявцева

На українських теренах проблема духовної освіти набула особливої актуальності та гостроти на початку ХХ ст., у зв'язку із реформаційними процесами академічного, церковного, релігійно-філософського, культурного, суспільно-політичного життя: Питання стосовно характеру, призначення духовної освіти, необхідних умов її забезпечення тощо жваво обговорювалися тодішніми російськими богословами, духовно-академічною професурою і духовенством. Прогресивно налаштована частина російського суспільства проявляла певну однаковість в усвідомленні того, що проблема духовної освіти вимагає негайного вирішення шляхом проведення церковної реформи.

Ідеологом реформування духовної школи можна по праву назвати Петра Павловича Кудрявцева (1868–1940 рр.), останнього професора філософії у дореволюційній Київській Духовній Академії. Відомий і шанований у свій час викладач, науковець, церковний і громадсько-суспільний діяч, за радянських часів Петро Кудрявцев був несправедливо забутий через свою приналежність до так званих проповідників «неприхованої попівщини», «релігійного містицизму та філософського ідеалізму»¹. Наслідком цього стало те, що значущий творчий доробок київського мислителя у царині релігійної філософії, богослов'я, історії філософії, літературознавства ще й досі залишається для багатьох дослідників «terra incognita».

Вихованець Київської Духовної Академії, П. Кудрявцев присвятив викладацькій діяльності в Академії більше 20 років — з 1897 по 1918 рік. Усвідомлення П. Кудрявцевим необхідності докорінних реформ у житті тогочасної Росії сприяло його активній участі у громадсько-політичних, релігійно-філософських, освітянських та церковних подіях. На початку ХХ ст. П. Кудрявцев стає одним із очільників прогресивного кола київської

духовно-академічної професури, яка спрямовує свої зусилля на докорінну зміну духовно-академічного статусу. Реформаторські зусилля київського професора мали своїм підґрунтям докорінно нове бачення духовно-академічної освіти, яке він намагався прищепити своїм студентам². Петро Кудрявцев обстоював ту думку, що за своїм статусом Академія є не лише інституцією для продукування фахівців, а науково-культурним осередком, свободою співдружністю незаангажованих науковців³. Вихованням пастирів успішно займається Семінарія, Академія має взяти на себе дещо іншу функцію — богословську. Перетворення Академії на пастирську школу є відмовою від славетного минулого alma mater, яка багато віків була освітнім та культурним центром усього слов'янського світу. Академія за своїм статусом має бути не лише учбовим, а найголовніше — науковим закладом, звідси, її основною метою та завданням є «служіння розвитку православної богословської науки»⁴. Це завдання, переконаний П. Кудрявцев, набуло особливої актуальності на початку ХХ ст., у період докорінних реформ тогочасної Росії у всіх сферах її життя. Київська Академія, як історичний освітньо-культурний центр, у період підготовки церковної реформи має взяти на себе місію «як наукової розробки і усебічного прояснення різних сторін майбутньої реформи, так і освітлення, з православної точки зору, найважливіших явищ релігійного, наукового, художнього, політичного і суспільного життя нашої батьківщини»⁵. Таке бачення мети та завдання духовно-академічної освіти П. Кудрявцев намагався втілити у життя протягом усієї викладацької діяльності в КДА. Він бере активну участь у підготовці двох проектів духовно-академічної реформи — «Проекту найнеобхідніших тимчасових змін статусу православних духовних академій», складеного комісією академічних професорів в жовтні 1905 р., та виробленого в засіданнях академічної ради в лютому 1906 р. «Проекту статусу православних богословських академій»⁶. Ці проекти передбачали ті необхідні зміни в духовно-академічному житті,

² Див.: Классный журнал I курса по общеобразовательным предметам и истории философии за 1915/18 учебные годы [Рукопись] — Центральный державный исторический архив Украины в м. Киеве (далі — ЦДАІАК). Ф. 711. Оп. 3. Спр. 3961.

³ Див. Там само.

⁴ Извлечение из журналов Совета Киевской Духовной Академии за 1905–1906 учебный год // Труды Киевской Духовной Академии. 1906. № 7–8. С. 236.

⁵ Рыбинский В. П. Из академической жизни // Труды Киевской Духовной Академии. 1906. № 1. С. 189.

⁶ Див.: Извлечение из журналов Совета Киевской Духовной Академии за 1905–1906 учебный год // Труды Киевской Духовной Академии. 1906. № 7–8. С. 236–240; Проект наиболее необходимых временных изменений и дополнений устава православных духовных Академий, составленный по поручению общего собрания профессоров и прочих преподавателей Киевской Духовной Академии от 5 октября 1905 года, комиссией из профессоров Н. М. Дроздова, В. З. Завитневича, Ф. И. Титова, В. П. Рыбинского и доцентов, В. И. Экземплярского и доц. П. П. Кудрявцева, одобренный большинством членов профессорской корпорации в общем собрании того же года. К., 1905; Рыбинский В. П. Из академической жизни. Цит. вид. С. 170–193.

¹ История философии. В 6 т. Т. 5. М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1961. С. 359.

які б забезпечили нормальний розвиток богословської науки в духовних академіях. У проектах насамперед розглядалося питання надання академіям більшої автономії у її внутрішньому житті: розширення прав академічної Ради, визнання за нею вищої компетенції у наукових, виховних та учбових питаннях, надання можливості обирати академічне керівництво. На жаль, ці проекти не були втілені у життя завдяки спротиву консервативно налаштованих представників вищої церковної влади, які виступали противниками так званої «академічної автономії»⁷.

Поновити питання про зміни до чинного академічного статуту прогресивно налаштована духовно-академічна професура змогла лише через десятиліття — у період революційних перетворень. У січні 1918 р. комісія у складі професорів П. Кудрявцева, В. Рибинського та І. Четверикова розробила новий проект статуту Київської Духовної Академії⁸. У цьому проекті можна побачити деяке принципово важливе, на наш погляд, доповнення до попереднього формулювання мети і призначення академічної освіти, прописане у проектах духовно-академічної реформи 1905–1906 рр. Київська Духовна Академія визнається вищим науковим і учбовим закладом, найближчим завданням якого є розробка і викладання богословської науки та дотичних до неї предметів з метою надання бажаним не лише богословської, а й «загальної християнської освіти»⁹. Цей проект докорінно руйнує підтримуване консервативними

⁷ У 1908 році архієпископ Волинський Антоній (Храповицький) у своєму «Звіті» про ініційовану та проведену ним ревізію Київської Духовної Академії надає вкрай негативну оцінку спробам «автономістів» реформувати внутрішньоакадемічне життя і розглядає автономію, яку надали духовним академіям так звані «тимчасові правила» Св. Синоду (1906) як крах споконвічної традиції духовно-академічної освіти. Агресивна налаштованість архієп. Антонія зумовлена його поглядом на самий статус духовної академії, прямо протилежний до позиції прогресивної київської духовно-академічної професури. Академія, на думку архієп. Антонія, повинна бути не науково-богословським, а становим закладом, призначеним для церковно-пастирської підготовки священників. Завдяки зусиллям архієп. Антонія та його однодумців новий статут духовної академії 1910 року зніслював усі попередні здобутки у справі реформування духовно-академічного життя. Досить влучну оцінку поглядам архієп. Антонія на церковну реформу, на наш погляд, надає прот. Й. Мейендорф: різкі випадки архієп. Антонія проти «прогресивних» дій та починань в церковній сфері є не лише наслідком його консервативного світогляду, а й ознакою його нелюбви до священства як стану. (Див.: Иоанн Мейендорф, прот. Русский епископат и церковная реформа (1905 г.) Русский перевод доклада, прочитанного на английском языке 28 апреля 1971 г. в Миннеаполиском университете, США // <http://www.pagez.ru/olb/279.php>)

⁸ Див.: Отношение в Синод профессоров академии Рыбинского В., Кудрявцева П. и Четверикова И. о высказе временного устава в академию для руководства. 14 января 1918 г. ЦДІАК. Ф. 711. Оп. 3. Од. зб. 4025. Зеньковский Василий, прот. Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.). Воспоминания. М.: Крутицкое издательское подворье, 1995. С. 89–94; Ульяновский В. Церква в українській державі. 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). К.: Либідь, 1997. С. 128–137.

⁹ Див.: Проект изменений в уставе духовной академии применительно к новым условиям, представленный избранной Советом академии комиссией в составе профессоров: В. Рыбинского, П. Кудрявцева, И. Четверикова, Н. Пальмова // Журналы заседаний Совета Киевской Духовной Академии. 1918 г. [Рукопис]. ЦДІАК. Ф. 711. Оп. 3. Спр. 3977. Арк. 75.

церковними силами уявлення про академію як становий заклад, в якому здійснюється церковно-пастирська підготовка священників. Академія, за проектом, має стати відкритою як для більш широкої студентської аудиторії, так і для світської освіти, зважаючи на наукове та просвітницьке спрямування її навчання.

Відповідно до нових завдань, поставлених перед духовно-академічною освітою, наголошує П. Кудрявцев у своїх публіцистичних працях, особливу значущість для сучасного богослова становить вивчення філософії та історії філософії. Філософія має посідати місце не служниці, як у старі часи, а подруги християнського богослов'я¹⁰, оскільки стимулює богословсько-науковця *виробляти* власні переконання та судження. Не менш важливе значення в духовно-академічному *curriculum*'і має історія філософії, яка надає багатющий матеріал для філософського обґрунтування богословом релігійного світогляду, «пробуджуючи у ньому критичну розумову працю, спрямовану на усунення вчень, які суперечать його світоглядним засадам, та висувачи питання, які дотичні до інтересів релігії і богослов'я»¹¹.

Зважаючи на наявні в духовних академіях незадовільні умови для розвитку богословської науки, П. Кудрявцев виступає за відкриття богословських факультетів при університетах¹². Своє переконання він обґрунтовує тим, що, по-перше, богослов'я є самостійною наукою, царина дослідження якої не співпадає з іншими науками, і тому університет без богословської науки не може повною мірою називатися *universitas scientiarum*, цілісним організмом наукового дослідження. По-друге, університетський *curriculum* уможливає взаємодію і взаємовплив богослов'я і світських наук. По-третє, як показує багатостраждальна історія богословської науки в Росії, дуже часто у своїй науковій і викладацькій діяльності духовно-академічні вчені з боку церковної адміністрації зустрічали певний спротив, який не завжди виправдовувався «правильним розумінням тієї межі, за якою закінчується царина вільного дослідження для богослова...»¹³.

Власний погляд на проблему реформування духовно-учбових закладів П. Кудрявцев висловлює також на Всеросійському Помісному Соборі (1917–1918 рр.), входячи до складу спеціальної комісії з реформи вищої духовної школи. Послідовно обстоюючи ідею реформування духовно-учбових закладів, він вносить власні пропозиції щодо утворення загаль-

¹⁰ Кудрявцев П. П. К вопросу о введении в гимназиях преподавательского курса философии. К.: Тип. И. И. Горбунова, 1905. С. 12.

¹¹ Кудрявцев П. П. Несколько замечаний об отношении истории философии к богословской науке // Вера и разум. 1898. Т. 2. Ч. 1. С. 63.

¹² Див.: К вопросу об открытии богословских факультетов при университетах // Вера та держава. 1918. № 1. С. 1.

¹³ Там само.

ноосвітньої школи, побудованої на християнських засадах¹⁴. На думку професора, при вирішенні освітніх проблем потрібно ставити наголос не на професійні школи, які обслуговують спеціальні потреби Церкви (маються на увазі семінарії), а на школи християнського і загальногуманітарного спрямування. По-суті, київський професор тут продовжує і розвиває одну із центральних тем своєї публіцистичної творчості — тему приходської школи. Варто нагадати, що на Соборі проблема приходської школи як гармонійного поєднання Церкви і суспільства набуває особливої значущості в розрізі питання про роль Церкви та духовенства в суспільстві. Справа в тому, що в умовах синодальної системи роль священства у суспільстві строго обмежувалась рамками «духовної верстви» і зводилася лише до богослужіння. На думку П. Кудрявцева, приходські школи є тією необхідною ланкою, яка уможлиблює безпосередній вплив Церкви на життя суспільства, виховання його у світлі християнських цінностей, оскільки сенс церковної школи і полягає у тому, аби «провести християнське світоспоглядання у свідомість і життя народу»¹⁵. Разом із тим, ідеал церковної школи є необхідною складовою більш загального релігійного і культурно-історичного ідеалу — ідеалу приходського життя.

Мислитель був переконаний у тому, що сила Церкви, як важливого культурно-історичного чинника російського суспільства, полягає не у зрощеності її з владою, а саме у «вільному прояві її творчих потенцій»¹⁶. Натомість в умовах російського цезарепапізму — двохсотлітнього синодального періоду, внаслідок постійного гальмування державою вільних проявів церковних творчих сил, Православною Церквою в Росії було забуто животворче начало соборності. Поділяючи слов'янофільське визначення Церкви як соборної єдності в ім'я Бога і любові, не лише у своїх публіцистичних працях, а й у громадській та церковній діяльності П. Кудрявцев дотримується погляду, згідно з яким церковне життя має ґрунтуватися на началі соборності, «залученні до справи церковного будівництва усіх живих елементів церковного тіла»¹⁷. Відтак докорінне реформування, з метою встановлення органічної церковної та суспільної цілісності, має охопити усю структуру Церкви — від найменшої парафії до найвищого керівництва¹⁸. У низці праць¹⁹ він розвиває слов'янофільську ідею общини як першої та найміц-

¹⁴ Кудрявцев П. П. К вопросу о реформе духовно-учебных заведений // Церковно-общественная мысль. 1918. № 3–4. С. 22–28.

¹⁵ Кудрявцев П. По вопросам церковно-общественной жизни // Труды Киевской Духовной Академии. 1906. № 6. С. 335.

¹⁶ Кудрявцев П. По вопросам церковно-общественной жизни. Цит. вид. С. 342.

¹⁷ Наши разногласия по вопросу о патриаршестве. Речь проф. П. П. Кудрявцева на общем собрании Свящ. Собора // Церковно-общественная мысль. 1918. № 10. С. 10.

¹⁸ Кудрявцев П. П. По поводу церковного управления (Письмо в редакцию) // Церковный вестник. 1905. № 16. С. 482–483.

¹⁹ Див.: Кудрявцев П. В области церковно-приходской жизни. II. Два слова о церковном чтении // Руководство для сельских пастырей. 1905. Т. 1. С. 334–339; Кудрявцев П. В области

нішої складової суспільного ладу, такої, що зберігає традицію верховенства релігійного елементу над усіма проявами життя. Однак, на відміну від слов'янофілів, які ідеалізували допетровські часи, П. Кудрявцев негативно ставився до обрядового характеру давньоруської релігійності. На його думку, релігійно-культурний ідеал церковнопарафіяльного життя має поєднати християнську культуру з досягненнями та потребами культури нового часу²⁰. П. Кудрявцев поділяє переконання російських релігійних мислителів, зокрема В. Соловйова, М. Бердяєва, С. Булгакова, про неможливість розмежування світської та церковної культури. На думку російських філософів, оскільки людина прикликана в цей світ не лише задля власного спасіння, а й для творчої співпраці в устроїнні Царства Божого, християнство має осмислюватися не лише в рамках індивідуального спасіння, а й в якості могутнього фактору суспільного та культурного життя, адже Церква, як зазначав М. Бердяєв, «неуникно звертається до життя суспільства і світу, неуникно має брати участь в устроїнні життя»²¹. Російські релігійні філософи були переконані у тому, що Церква не тільки не повинна відгороджуватися від реального життя, а й, кажучи словами С. Булгакова, «має стати усім, розповсюджуючись на усі царини життя віруючих»²², має стати відкритою для світської культури. На думку П. Кудрявцева, відношення Церкви до різних проявів культурного життя, таких як політика, наука, мистецтво, господарство, тощо, повинно розбудовуватись не на началах субординації чи тотальної зрощеності в одну бюрократичну систему, а на началах вільної співпраці. Церква має релігійно висвітлювати запити і потреби культурного та суспільно-політичного життя, надавати їм релігійно-моральні оцінку.

Філософським підґрунтям поглядів П. Кудрявцева на проблему відношення Церкви до світської культури слугує ідея Царства Божого, одна із стрижневих ідей його релігійно-філософського світогляду. Як стверджував П. Кудрявцев у своїй праці «Абсолютизм чи релятивізм?», міра самореалізації людини у цьому емпіричному світі, який є одкровенням Божественного світу, залежить від міри здійснення нею завдання, а саме «воля Божа у тому, щоб ми, працюючи над реалізацією тих потенцій,

церковно-приходской жизни. III. К вопросу об участии священника в общественных делах // Руководство для сельских пастырей. 1905. Т. 2. С. 5–29; Кудрявцев П. В храме и приходе. Заметки и наброски по вопросам церковно-приходской жизни. К.: Тип. Императорского Ун-та св. Владимира, 1907; Кудрявцев П. К вопросу о характере народной школы // Труды Киевской Духовной Академии. 1898. № 1. С. 115–135, № 2. С. 225–248; Кудрявцев П. По вопросам церковно-общественной жизни // Труды Киевской Духовной Академии. 1906. № 2. С. 349–368, № 6. С. 335–388; Кудрявцев П. По вопросам церковно-общественной жизни. Вып. 1. К.: Тип. И. И. Горбунова, 1906; Кудрявцев П. Современная церковно-общественная жизнь // Труды Киевской Духовной Академии. 1906. № 1. С. 142–168.

²⁰ Кудрявцев П. П. К вопросу о характере народной школы. Цит. вид. С. 133.

²¹ Бердяев Н. Спасение и творчество (Два понимания христианства) // Путь. Орган русской религиозной мысли. Кн. I (I–VI). Цит. вид. С. 163.

²² Булгаков С. Н. Церковь и культура // Булгаков С. Н. Христианский социализм: Споры о судьбах России. Новосибирск: Наука, 1991. С. 74.

які закладені у надрах світового життя, перетворювали світ у справжнє царство Боже. У світлі такого призначення світ в очах людини є тією нивою, обробляти яку він окликаний, а інші люди — його співробітники на великій ниві Божій»²³. Як можна побачити із наведеного уривку, розуміння київським мислителем ідеї Царства Божого є суголосним із розумінням цієї ідеї засновником російської філософії всеєдності В. Соловйовим, який вбачав призначення кожної людської особистості у реалізації в реальному житті Царства Божого, потрактовуючи ідею Царства Божого в якості певного регулятиву людської поведінки, що зобов'язує людину чинити «у межах свого призначення — для реалізації християнських начал у всезагальному житті людства, задля преображення в душі вищої правди усіх наших суспільних форм і відношень»²⁴.

Від самого початку своєї творчості київський мислитель переймається одним із принципових питань, яке ставили у своїх працях діячі російського релігійно-філософського відродження — питанням про невідповідність реального життя християнським моральним ідеалам, що увиразнювалось, кажучи словами П. Кудрявцева, у «підміні Божого людським, небесного — земним, у користуванні релігією, як засобом зміцнення політичного устрою, [...] пристосуванні християнського віро-і моральнісного вчення до потреб панівного політичного ладу, умертвінні живої релігійної думки, утисненні свободи слова»²⁵. П. Кудрявцев усвідомлював, що релігійне оновлення має бути спрямованим на боротьбу із церковно-державницьким консерватизмом, однак тягар відповідальності за духовну кризу, що переживає російське суспільство, мають взяти на себе, на його думку, не лише «пастирі», а й «миряни» Церкви, передусім російська інтелектуальна спільнота, яка не повинна стояти осторонь розбудови церковного життя. У цьому плані досить показовим видається надрукований на сторінках російського часопису «Век» відкритий лист П. Кудрявцева до відомого російського релігійного філософа та церковного діяча В. П. Свенцицького, у якому київський мислитель засуджує настанову тих російських інтелектуалів, що покладали провину за духовну кризу лише на плечі церковних пастирів. На думку П. Кудрявцева, оскільки Церква не тотожна церковному відомству, справа духовного будівництва — справа не «лише духівництва», а й усіх членів соборного тіла Церкви, де «всі за все відповідають»²⁶. Лише спільними

²³ Кудрявцев П. П. Абсолютизм или релятивизм? Опыт историко-критического изучения чистого эмпиризма новейшего времени в его отношении к нравственности и религии. Prolegomena. Вып. 1. К.: Типография И. И. Чоколова, 1908. С. 5.

²⁴ Кейдан В. На путях к граду земному // Взыскующие града. Хроника частной жизни русских религиозных философов в письмах и дневниках С. А. Аскольдова, Н. А. Бердяева, С. Н. Булгакова, С. Н. Трубецкого, С. Ф. Эрн и др. М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. С. 44.

²⁵ Кудрявцев П. В добрый путь // Христианская мысль. 1917. № 3. С. 196.

²⁶ Кудрявцев П. Письмо В. П. Свенцицкому // Век. 1907. № 17. С. 238.

зусиллями можна досягти реалізації тих трьох «святих справ», які перед Церквою, а саме — «служіння цілковитому політичному визволенню, повного, без будь-яких компромісів, самовідречення і християнського вирішення суспільних питань, питань науки і культури».

Надихаючись прагненням слугувати «справі духовного будівництва», П. Кудрявцев присвячує життя та творчість реалізації своєї найзаповітнішої мети — майбутнього оновлення Росії. Так, усвідомлюючи першочерговим завданням інтелігенції необхідність передусім не теоретико-філософської, а духовно-проповідницької діяльності, спрямованої на ствердження християнського начала в усіх сферах суспільного життя Росії, П. Кудрявцев багато працює у жанрі релігійно-філософської публіцистики. Він стає одним із засновників Київського Релігійно-філософського товариства (1908–1918/19)²⁷. З 1908 по 1912 рік П. Кудрявцев перебуває головою цього товариства — у його оселі щосереди збираються для обговорення актуальних релігійно-філософських, церковних та суспільно-політичних проблем відомі філософи, богослови, церковні діячі. Члени Київського Релігійно-філософського товариства з великим натхненням влаштовували публічні лекції, мітинги, присвячені релігійним проблемам оновлення Росії, сподіваючись, що настав час творчості та докорінних суспільно-політичних і церковних реформ²⁸. П. Кудрявцев також стає співредактором та постійним автором журналу «Христианская мысль», завданням якого було сприяння «зростанню християнської думки в Росії, через відповідь на релігійні запити сучасного суспільства і [...] з'ясуванню у його свідомості справді християнських підвалин життя»²⁹.

Петро Кудрявцев, разом з іншими представниками прогресивної частини російської інтелігенції та духовенства покладали великі сподівання на Всеросійський Помісний Собор (1917–1918 рр.), який мав, на їх думку, відкрити шлях церковному оновленню. У статті з доволі промовистою назвою «Напередодні Пасхи Православно-Російської Церкви» П. Кудрявцев називає скликання Собору після двохсотлітньої перерви історичною подією відмови Церкви від так званого «синодального періоду», та вивільнення соборних животворчих церковних сил, скутих внаслідок зрощення церковного і державного апарату³⁰. Один із найактивніших членів Собору, П. Кудрявцев обирається членом Соборної Ради від мирян. На Соборі П. Кудрявцев входить до складу спеціальної комісії

²⁷ Див.: Филиппенко Н. Г. Киевское религиозно-философское общество (1908–1918/19): эскизы к истории // Христианская мысль. Киевское Религиозно-философское общество. Вып. 2. 2005; Шураков В. До історії філософських товариств у Києві // Філософська і соціологічна думка. 1993. № 7–8.

²⁸ Див.: Зеньковский Василий, прот. Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.). Воспоминания. Цит. вид. С. 66.

²⁹ Христианская мысль // Христианская мысль. 1916. № 1. С. 2.

³⁰ Див.: Кудрявцев П. П. Перед Пасхой Православно-Русской Церкви // Церковно-общественная мысль. 1918. № 1. С. 25–29.

з реформи вищої духовної школи і соборного підвіділу з богослужбової мови. У 1917–1918 рр. П. Кудрявцев також бере активну участь у підготовці та роботі Всеукраїнського Православного Церковного Собору.

Безпосередньо долучитися до вирішення тих церковно-політичних, освітніх, наукових проблем, які він підіймав упродовж багатьох років у своїх наукових і релігійно-публіцистичних працях П. Кудрявцеву вдається, очоливши у червні 1918 року Вчений Комітет при Міністерстві сповідань в уряді Скоропадського. Вчений Комітет був створений з метою сприяння церковному відродженню на українських теренах. Завдяки неймовірним зусиллям П. Кудрявцева впродовж 1918 року комітет активно займався організацією перекладу Біблії та богослужбових книг українською мовою, опікувався виданням україномовної релігійної літератури, розробкою програм викладання української мови та історії українського письменства, публікацією матеріалів з історії України, дотичних до розвитку релігійної поезії, архітектури, музики тощо³¹.

Здійснивши аналіз поглядів П. Кудрявцева на проблему духовної освіти, можна зробити висновок, що він ототожнює духовно-академічну освіту із богословською, наголошуючи на науковому та просвітницькому її призначенні. Також у своїй творчості київський мислитель розвиває ідею приходської школи як необхідної складової релігійного і культурно-історичного ідеалу приходського життя. Можна стверджувати, що проблему духовної освіти П. Кудрявцев розглядає в рамках більш загальної актуальної для російської філософської і богословської думки початку ХХ ст. проблеми співвідношення Церкви і світської культури. Як переконаний київський мислитель, Церква має бути більш відкритою для світської культури, бути готовою для відповідей на запитання сьогодення, прагнути висвітлювати та оцінювати культурне життя у світлі християнських цінностей. Яскравим втіленням та засвідченням такого переконання постало саме життя П. Кудрявцева, віддане справі «духовного будівництва» на благо оновленої Росії.

³¹ Див.: В Законовчительній комісії // Слово. 1918. Ч. 47. С. 4; В Законовчительній комісії при Ученому Комітетові // Слово. 1918. Ч. 45. С. 4; В Законовчительній комісії // Слово. 1918. Ч. 47. С. 4; В Міністерстві Ісповідань. В Законовчительській комісії при Ученому Комітеті // Слово. 1918. Ч. 48. С. 4; В Міністерстві Ісповідань. Огляд діяльності Релігійно-Освітньої комісії при Ученому Комітеті Міністерства Ісповідань // Слово. 1918. Ч. 71. С. 4; Огляд діяльності Вченого Комітету 21 засідання // Слово. 1918. Ч. 61. С. 4; Огляд діяльності Релігійно-Освітньої комісії при Ученому Комітеті Міністерства Ісповідань // Слово. 1918. Ч. 73. С. 4; Праця в Ученому Комітетові // Слово. Ч. 31. С. 4; Праця в Ученому Комітетові // Слово. Ч. 32. С. 4; Праця в Ученому Комітетові (Продовження) // Слово. Ч. 33. С. 4; Хроніка: Учений комітет при Міністерстві Ісповідань // Церковно-общественная мысль. 1918. № 17–18. С. 30–31.